

Büveyhîler Döneminde İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi*

The Relationship Between Imâmiyya and Mu'tazila in the Buyid Period

Ahmet SONAY**

Öz

Büveyhîler dönemi (320-454/932-1062), İmâmiyye-Mu'tezile yakınlaşmasının zirveye ulaşmasına tanık olmuştur. Bunun başlıca sebepleri arasında rasyonel düşüncenin revaç bulması, sosyo-politik ve sosyo-kültürel şartlar, Mu'tezile kökenli İmâmî âlimlerin etkisi ve Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet tarafından dışlanmasını saymak mümkündür. Bu dönemde Büveyhîler öncesi dönemden farklı olarak Usûlî İmâmiyye üzerindeki Mu'tezilî etki daha derin ve kalıcı olmuştur. Usûlîler birçok konuda Mu'tezile'den etkilenseler de imamet, bedâ, rec'at, takiyye gibi İmâmiyye'ye ana rengini veren konulardaki kadim görüşlerini savunmaya devam etmişler hatta bunları akfî yöntemlerle desteklemişlerdir. Rasyonel kelâma karşı tavrıyla bilinen Ahbârî İmâmîler de Usûlîler kadar olmamakla birlikte Mu'tezilî etkiden nasiplerini almışlardır. Mu'tezile üzerindeki İmâmiyye etkisi ise imamet bahsinin bir alt başlığı olan tafdil meselesiyle sınırlı kalmıştır. Bu makalede İmâmiyye-Mu'tezile ilişkisinin Büveyhîler dönemindeki durumunu şahıslar üzerinden ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu çerçevede öncelikle dönemin siyasi ve sosyo-kültürel yapısı tasvir edilmiştir. Daha sonra İmâmiyye'ye meyleden Mu'tezilîler, İmâmiyye'ye etki eden Mu'tezilîler ve Mu'tezile'den etkilenen İmâmîler incelenmiştir. Son olarak da İmâmiyye-Mu'tezile ilişkisinin fikrî çerçevesi genel hatlarıyla çizilmeye çalışılmıştır. İlişkinin yüksek hassâsiyetle tespit edilebilmesi için İmâmiyye'deki Ahbâriyye-Usûliyye ve Mu'tezile'deki Basra-Bağdat kolları arasındaki ayrışmalar göz önünde bulundurulmuştur. Metot olarak objektiflik ve mezhepler üstü bakış açısı esas alınmış, fikirler ve olaylar değerlendirilirken fikir-hâdisiye irtibatının kurulmasına gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Büveyhîler Dönemi, Usûliyye, Ahbâriyye, Basra Mu'tezilesi, Bağdat Mu'tezilesi.

Abstract

The Buyid period (320-454/932-1062) witnessed the convergence of Imâmiyya-Mu'tazila at its peak. The main reasons for this are the wide currency of rational thought, certain socio-political and socio-cultural conditions, the increasing influence of Imâmî scholars who were of Mu'tazilî origin, and the exclusion of Mu'tazila by the ahl al-sunna. Unlike the pre-Buyid period, the Mu'tazilî influence on Uşûlî Imâmiyya became stronger and continued during this time. Even though the Uşûlîs were influenced by the Mu'tazila on many issues, they continued to defend their former views on topics such as the imamate, badâ', raj'a, taqiyya, but this time with rational methods. The Imâmî Akhbârî, known for their attitude against rational theology, had their share of Mu'tazilî influence, although not to the extent of the Uşûlîs. The Imâmî influence on Mu'tazila was limited to the issue of tafdil, which is a topic under the question of imamate. This article aims to reveal the dynamics of interplay between the Imâmiyya and the Mu'tazila in the Buyid period through individuals. In this framework, first of all, the political and socio-cultural structure of the period was described. Later on, the Mu'tazilites who tended towards the Imâmiyya, the Mu'tazilites who influenced the Imâmiyya and the Imâmîs who were influenced by the Mu'tazila were examined. Finally, the intellectual framework of the Imâmiyya-Mu'tazila relationship was tried to be drawn in general terms. In order to attain a nuanced picture of this relationship, the differences between the Imâmî Akhbâris and the Imâmî Uşûlîs, as well as the differences between the Basran and Baghdadian branches of the Mu'tazila are taken into consideration. As a method, a distant objective perspective is adopted in the evaluation of ideas and events to establish connections between them.

Keywords: History of Muslim Sects, Buyid Period, Usûliyya, Akhbâriyya, Mu'tazila of Basra, Mu'tazila of Baghdad.

* Geliş Tarihi: 28.04.2021, Kabul Tarihi: 22.06.2021, Şubat 2021'de Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Prof. Dr. İsmail ŞİK danışmanlığında hazırlanan "Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., MEB Personeli, ahmet_sonay@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-9913-1809.

Giriş

İmâmiyye-Mu‘tezile ilişkisinin 2./8. asrın ilk yarısında başladığı söylenebilir.¹ Bu tarihten 3./9. asrın ortalarına uzanan dönemde İmâmiyye ile Mu‘tezile birbirine zıt iki kutbu teşkil etmiştir.² Masum imamlara itaati esas alan İmâmiyye, akla itimat eden Mu‘tezile’nin önemli rakiplerinden biri olmuştur. İki ekol arasındaki münâzaralar ve reddiyeler bunu açıkça göstermektedir.³ Bu dönemde felsefeyle beslenen Mu‘tezile, akılcı din anlayışını benimsemiş; tevhitte mutlak tenzihi, adâlette insanın tam hürriyetini savunmuştur.⁴ İmâmiyye ise nasçı din anlayışını benimsemiş,⁵ imamlarının otoritesi sebebiyle dış etkilere kapalı bir görünüm sergilemiştir. İmâmiyye kelâmının özünü

¹ Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ile Hişâm b. Hakem (ö. 186/803) arasında imamete ilişkin cereyan eden münazara, iki ekolün öncüleri arasındaki temasın oldukça erken bir dönemde başladığını göstermektedir. Bu münazaranın içeriği hakkında bk. Muhammed b. Yakub Küleynî, *Usûlu’l-kâfi*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Dârü’l-Hikem, 1429/2008), 1/270-271; Muhammed b. Ömer Keşşî, *İhtiyâru ma‘rifeti’r-ricâl*, thk. Cevâd Kayyûmî (Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1427/2006), 231-233.

² Montgomery Watt, İskâfî’nin *Nakdu’l-Osmâniyye*’sine istinâden İmâmiyye isminin ilk defa 236/850’den önce kullanıldığını tespit etmiştir. Bu önemli tespit, İmâmiyye’nin bir fırka olarak Gaybet-i Suğrâ’nın başladığı 260/874 yılından önce mevcut olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durumda Sa’d b. Abdullah el-Kummî (ö. 301/913) ve Hasan b. Mûsâ en-Nevbahî’nin (ö. 310/922) İmâmiyye’yi 260/874 yılında ortaya çıkan Şiî gruplardan biri olarak tanıtmakla yanıldıkları anlaşılmaktadır. Tarihsel bakımdan sâbit olan husus, varlığı 260/874 yılından önceye uzanan İmâmiyye’nin bu tarihte gaybet ve on iki imam doktrinlerini benimseyerek İsnâşeriyye’ye dönüşmesidir. İmâmiyye’nin ortaya çıkış tarihini kesin bir biçimde belirleyebilmek zordur. Bununla birlikte biz, Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) ve Ca’fer es-Sâdik’ın (ö. 148/765) etrafında toplanan Şiîlerin ilk İmâmîler olarak değerlendirilebileceğini düşünüyoruz. Zira söz konusu Şiîlerle ilerleyen asırlardaki İmâmîler arasında, Watt’ın da belirttiği gibi, bazı hususlarda bir devamlılık söz konusudur. Bu hususlar imamet, Allah’ın isim ve sıfatları, halku’l-Kur’ân, kader, bedâ, takiyye gibi kelâmî mevzulara ilişkin muayyen görüşlerdir. İmâmiyye’nin ortaya çıkışı hakkında bk. Ahmet Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu‘tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 19-20.

³ İmâmiyye ile Mu‘tezile arasındaki reddiye literatürü hakkında bk. Niyazi Kahveci, “Şia ve Mu‘tezile’nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dinî Araştırmalar Dergisi* 8/23 (Aralık 2005), 69-92.

⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kadı Abdulcabbâr Ebu’l-Hasan b. Ahmed, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vahbe, 1416/1996), 149-608.

⁵ Ahmed b. Muhammed b. Hâlid Berkî, *Kitâbü’l-Mehâsin*, thk. Mehdî Recâi (Kum: el-Mecma‘u’l-‘Âlemî li Ehlilbeyt, 1413/1993), 1/309, 317, 324, 325, 331-332, 383, 418; Küleynî, *Usûlu’l-kâfi*, 1/27-108; Ebü’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed Ka‘bî, *el-Makâlât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (Amman: Dârü’l-Feth, 1439/2018), 288, 500; Ali b. İsmail Eşarî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu’l-musallîn*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1411/1990), 1/118, 119; Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, nşr. Hüseyin A‘lamî (Beyrut: Müessesetü’l-A‘lamî, 1427/2006), 193.

tevhitte “teşbihsiz isbât”,⁶ adâlette “ne cebir ne de tefvîz”⁷ prensipleri oluşturmuştur. Mihne olayından sonra Câhız’ın (ö. 255/869) Ehl-i Sünnet’e yakınlaşmak amacıyla *el-Osmâniyye*’yi⁸ yazarak İmâmiyye’yi hedef alması, Basra Mu‘tezilesi ile İmâmiyye arasındaki gerilimi turmandırmıştır. Bunun mukabilinde İskâfî (ö. 240/854), Câhız’a reddiye mâhiyetinde *Nakdu’l-Osmâniyye*’yi⁹ yazmakla Bağdat Mu‘tezilesi’ni İmâmiyye’ye yaklaştırmıştır. Ebû İsa el-Verrâk (ö. 247/861) ise Câhız’a reddiye yazmakla yetinmemiş, İmâmiyye saflarına katılarak bu mezhebi destekleyen eserler kaleme almıştır.¹⁰

İki ekolün ilişkisi 3./9. asrın ortalarından 4./10. asrın ikinci çeyreğine uzanan dönemde gerilimli geçmiştir. Bunda Mu‘tezile’nin bu süreçte Sünnî ekole yakınlaşma çabaları başat rol oynamıştır. Bu çabalara örnek olarak Bağdat Mu‘tezilesi’nin lideri Hayyât’ın (ö. 300/913) *el-İntisâr* adlı eserinde İmâmiyye’ye çok sert eleştiriler yöneltmesi¹¹ ve Basra Mu‘tezilesi’nin liderleri Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ile oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin (ö. 321/933) imamet konusundaki düşünceleri¹² zikredilebilir. Bununla birlikte durumdan rahatsız olan İbn Mümlek İsfahânî (ö. 3./9. asrın sonları), İbnu’r-Râvendî (ö. 300/913) ve İbn Kıbe Râzî (ö. 317/929) gibi Mu‘tezilîler İmâmiyye’ye intisap ederek imamet teorisini destekleyen eserler vermişlerdir.¹³ Diğer taraftan, bu dönemde bazı Mu‘tezilî fikirler gaybet meselesinin doğurduğu kaosta kendisine güvenli bir liman arayan İmâmiyye’ye sirâyet etmeye başlamıştır. Usûlî

⁶ Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh Kummî, *et-Tevhîd*, thk. Hâşim Hüseyinî Tahrânî (Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1430/2008), 102.

⁷ Küleynî, *Usûlu’l-kâfî*, 1/253; Kummî, *et-Tevhîd*, 351; Hasan b. Ali b. Şu‘be Harrânî, *Tuhfû’l-‘ukûl*, nşr. Hüseyin A‘lamî (Beyrut: Müessesetü’l-A‘lamî, 1423/2002), 341-356.

⁸ Amr b. Bahr Câhız, *el-Osmâniyye*, thk. Abdüsselam Harun (Beyrut: Dârü’l-Cîl, 1411/1991).

⁹ Bu eserin günümüze ulaşan kısımları, Câhız’ın *el-Osmâniyye*’si ile birlikte yayımlanmıştır. bk. Câhız, *el-Osmâniyye*, 282-343.

¹⁰ İbnü’n-Nedîm Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Beyrut: Dârü’l-Ma‘rife, 1408/1988), 216.

¹¹ Örnek olarak bk. Abdurrahîm b. Muhammed Hayyât, *el-İntisâr ve’r-redd ‘alâ İbni’r-Râvendî el-mülhid* (b.y.: y.y., ts.), 5-6, 105, 164.

¹² Cübbâîler Sünnî paradigmadan etkilenerek Mu‘tezile’de imamete dâir önceden mevcut olan icmâ ve biat olgularını daha fazla vurgulamışlardır. Mu‘tezile’nin sıcak bakmadığı “imamette Kureyşlilik” fikrini benimsemişlerdir. Bu hususta bk. Osman Aydınlı, *Mu‘tezile’de İmamet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 264-265.

¹³ Hüseyin el-Müderrişî, *Tetavvuru’l-mebâni’l-fikriyye li’t-teşeyyu‘ fi’l-kurûni’s-selâseti’l-ülâ*, çev. Fahri Meşkûr (Beyrut: 1436/2015), 140.

İmâmîler¹⁴ bu fikirlerden geniş ölçüde, Ahbârî İmâmîler¹⁵ ise sınırlı ölçüde etkilenmişlerdir.¹⁶

Büveyhîler dönemi (320-454/932-1062) ise iki ekolün birbirine yakınlaşmasının zirveye ulaştığı bir zaman dilimi olmuştur. Zehebî'nin (ö. 748/1348), "Râfizîlik ile Mu'tezile 370 senesinden itibaren önce arkadaş, sonra da kardeş oldu."¹⁷ diyerek tasvir ettiği bu durumun sebeplerini dört maddede toplamak mümkündür:

1) Rasyonel Düşüncenin Revaç Bulması: 4./10. asır, rasyonel düşüncenin hâkim olduğu bir zaman dilimini işaret eder. Bu asra gelene kadar, yüzyılı aşkın bir süre boyunca İslam düşünürleri Yunanca'dan Arapçaya tercüme edilen yüzlerce eser vasıtasıyla Helenistik fikriyâta vâkıf oldular. Böylece cedel yöntemine ve Aristo mantığına hayranlık bu düşünürlerin ruhlarına sirâyet etti. Bunun sonucunda onlar mantıksal aklı söz konusu zaman diliminin şiârı yaptılar.¹⁸ 4./10. asra damgasını vuran

¹⁴ Usûliyye, İmâmî gelenekte dinî hükümlerin akli istidlâl yoluyla elde edilebileceğini savunan ekolün adıdır. 3./9. asrın sonlarıyla 4./10. asrın başlarında Ebû Sehl en-Nevbahtî ve yeğeni Hasan b. Musa en-Nevbahtî gibi âlimler tarafından temelleri atılan ekol, Büveyhîler döneminde Şeyh Müfid ile öğrencileri Şerîf Murtazâ ve Şeyh Tûsî'nin katkılarıyla sistematik hale gelmiştir. Günümüz İmâmîyyesi'nde bu ekol hâkimdir. Usûliyye hakkında bk. Halil İbrahim Bulut, *Şia'da Usuliliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid* (Ankara: Araştırma Yayıncılık, 2013), 212-234; Habib Kartaloğlu, "Şî-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülâhazalar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (Haziran 2016), 75-90; Mustafa Öz, "Usûliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/214.

¹⁵ Ahbârîyye, İmâmî gelenekte dinî bilginin kaynağı olarak Şia imamlarının ahbârına dayanıp akli istidlâle ve ictihada karşı çıkan ekolü simgelemektedir. Ahbârîlik ilk dönem ve yeni dönem Ahbârîliği olmak üzere ikiye ayrılabilir. İlk dönem Ahbârîliğinin en önemli temsilcileri Küleynî ve İbn Bâbevehy el-Kummî'dir. Yeni dönem Ahbârîliği ise Muhammed Emîn Esterâbâdî tarafından 11./17. asırda kurulmuştur. Esterâbâdî, ilk dönem Ahbârî düşüncesini sistemleştirerek müstakil bir ekol haline getirmiştir. Sistematik Ahbârîlik Safevîler döneminde yaklaşık 200 yıl hüküm sürmüştür. Günümüzde sayı ve nüfuz bakımından gücünü kaybetmiş olan Ahbârîyye en çok Bahreyn, Katîf ve Ahsâ'da bulunmakta, İran'da ise Nisabur, Hemedân ve Sebzevâr gibi şehirlerde dağınık olarak yaşamaktadır. Ahbârîlik hakkında bk. Mazlum Uyar, *Ahbârîlik: İmâmîyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri* (İstanbul: Ayışığı Yayınevi, 2000); Metin Yurdagür, "Ahbârîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/490-491.

¹⁶ "Gaybet-i Suğrâ" olarak adlandırılan dönemde Mu'tezile'den etkilenen Usûlî ve Ahbârî âlimler hakkında bk. Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmîyye-Mu'tezile İlişkisi*, 134-146.

¹⁷ Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, nşr. Ali Muhammed Bicâvî (Kahire: y.y., 1382/1963), 2/235.

¹⁸ Muhammed Ali Emir Muezzi, "Bevâdirü'l-Kelâmî's-Şî'î", çev. Usâme Şefî' Seyyid, *el-Merci' fi târihi 'ilmi'l-keîâm*, ed. Sabine Schmidtke (Beyrut: Merkezü Nemâ li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 1440/2018), 172.

rasyonel düşünceden İmâmiyye de etkilendi. Sonuç olarak İmâmiyye ve Mu'tezile'nin rasyonellik zemininde buluşması, iki ekolü birbirine yaklaştırdı.

2) Sosyo-Politik ve Sosyo-Kültürel Şartlar: Büveyhîler, genelde ılımlı bir siyaset yürütseler de sahip oldukları kültürel kodlar sebebiyle İmâmiyye ve Mu'tezile'ye sempati duymaktaydılar.¹⁹ Bu husus iki ekolün birbirine yakınlaşmasına katkı sağladı. Büveyhîlerin kelâmcıları desteklemesi²⁰ ve Bağdat'ın zengin kültürel ortamı²¹ da bu yakınlaşmayı besledi.

3) Mu'tezile Kökenli İmâmî Âlimlerin Etkisi: Mu'tezile'den İmâmiyye'ye geçen İbn Mümlek, İbnu'r-Râvendî ve İbn Kibe gibi âlimler Mu'tezilî görüşlerin İmâmiyye içerisinde benimsenmesini hızlandırdılar.²² Bu da iki ekolü birbirine yaklaştıran bir etken oldu.

4) Mu'tezile'nin Sünnîler Tarafından Dışlanması: Mihne olayından sonra Mu'tezile'nin Sünnî çevre tarafından dışlanması, İmâmiyye ile Mu'tezile'yi aynı safta buluşturdu. Zühdfî Cârullâh'ın tespit ettiği gibi, Eşariyye'nin zuhuruyla birlikte hiç de kiskanılmayacak bir duruma düşen Mu'tezile, Ehl-i Sünnet'in arasında bir yeri olmadığını görünce İmâmiyye ile uzlaşmaktan başka çare bulamadı. Hayatta kalma arzusu ve yönetimin Şîî Büveyhîlerin eline geçmesi,²³ Mu'tezile'yi bu kararı almaya

¹⁹ Büveyhîler'in ana vatanı Deylem'dir. Deylem halkı, Hasan b. Zeyd (ö. 270/883), kardeşi Muhammed b. Zeyd (ö. 287/900) ve Hasan b. Ali el-Utrûş (ö. 304/917) gibi Zeydî imamların Taberistan'daki faaliyetleri sonucunda İslam'a girip Zeydîliği benimsemiştir. Söz konusu Zeydîlik Mu'tezilî renge sahipti. Zira bahsi geçen Zeydî imamlar Mu'tezilî âlimlerle yakın irtibatlıydılar. Örneğin Utrûş'un Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî'den etkilendiği yönünde bilgiler mevcuttur. Ayrıca Utrûş'tan çok daha önce, Fah olayından (169/786) sonra bölgeye gelen Yahya b. Abdullah'ın çevresinde Bîşr b. Mu'temir (ö. 210/825) ve öğrencisi Sümâme b. Eşres'in (ö. 213/828) bulunduğunu da hatırlamak gerekir. Bu veriler, Büveyhîler'in dinî açıdan Şîî-Mu'tezilî bir kökene dayandıkları tezini güçlendirmektedir. Deylem bölgesinin dinî durumu ve tarihî arka planı hakkında bk. Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2008), 115-128.

²⁰ Uyar, *Ahbârîlik*, 89.

²¹ Mazlum Uyar, "Gaybet Sonrası Şîî Kelâmının Teşekkülü ve Mu'tezile", *İslâmiyât* 3/3 (Temmuz-Eylül 1999), 154-155.

²² Wilferd Madelung, "Imamism and Mu'tazilite Theology", *Le Shiisme Imâmite* (1970), 14.

²³ Büveyhîler, Muizzuddevle (ö. 356/967) döneminden itibaren Gadîr gününün bayram olarak kutlanmasını ve Kerbelâ faciasının matem günü şeklinde anılmasını sağlamışlardır. Onların bu siyaseti, Şîî kimliklerini tekit edici niteliktedir. Kanaatimizce onların tüm mezheplere ılımlı davranmış olması bu gerçekle çelişmemektedir. Büveyhîlerin söz konusu siyaseti hakkında bk. Bulut, *Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*, 195-196.

zorladı. Böylece iki asır boyunca kanlı bıçaklı olan İmâmiyye ile Mu‘tezile, aralarındaki ihtilaf ve kavgalara sünger çekip kucaklaştı ve kardeş oldu.²⁴

Bu makalede İmâmiyye-Mu‘tezile ilişkisinin Büveyhîler dönemindeki genel tablosu, İslam Mezhepleri Tarihi’nin yöntem ve metodolojisi doğrultusunda ortaya konulacaktır. Bu amaçla öncelikle Büveyhîler döneminin siyâsî ve sosyo-kültürel yapısı tasvir edilecek; ardından İmâmiyye’den etkilenen Mu‘tezilîler, İmâmiyye’ye etki eden Mu‘tezilîler ve Mu‘tezile’den etkilenen İmâmîler ele alınacaktır. Son aşamada ise İmâmiyye-Mu‘tezile ilişkisinin fikrî çerçevesi genel hatlarıyla aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1. Büveyhîler Döneminin Siyâsî ve Sosyo-Kültürel Yapısı

Abbâsîlerin 4./10. asrın başında zayıflamaya başlamasıyla birlikte hilâfet toprakları çeşitli güç odaklarının kontrolüne geçmiştir. Bu güç odaklarından çoğunun Şîi kimlikli olması dikkat çekicidir. Bu bağlamda İsmâiliyye Şîası’na mensup Fâtımîler Kuzey Afrika, Suriye ve Hicaz’a, Karmatîler ise Fars körfezi ve İran’ın güneyine hâkim olmuşlardır. Zeydîler Yemen’de nüfuzlarını yaymışlardır. İmâmiyye’ye mensup Hamdânîler Suriye’nin ve Irak’ın bir kısmını ele geçirmişlerdir. En kritik gelişme ise önceleri Zeydiyye’den olup sonradan İmâmiyye’ye katıldıkları söylenen Büveyhîlerin²⁵ Bağdat’a ve Abbâsî İmparatorluğunun daha pek çok şehrine hâkim olmasıyla yaşanmıştır.²⁶ Bazı çağdaş araştırmacılar bu gelişmelere istinâden İslam’ın 4./10. asrını “Şîi yüzyılı” olarak adlandırmışlardır.²⁷

Büveyhîler Fars-Hûzistan, Kirman, Cibâl ve Irak olmak üzere dört ayrı bölgede hüküm sürmüşler,²⁸ genelde tarafsız bir politika izleyerek tüm mezheplere ve dinlere

²⁴ Zühdî Hasan Cârullah, *el-Mu‘tezile* (Beyrut: el-Ehliyye li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 1394/1974), 203-204.

²⁵ Akoğlu’na göre Büveyhîlerin Zeydiyye ya da İmâmiyye’ye nisbet edilmeleri tartışmalı bir konudur; Büveyhîleri belli bir mezhebin temsilcileri olarak görmekten ziyade, siyaseti önceleyen bir politik anlayışın temsilcileri olarak görmek, tarihî ve sosyal realite açısından daha uygundur. bk. Muharrem Akoğlu, “Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine” *Bilimname* 7/17 (Aralık 2009), 138.

²⁶ Ahmet Güner, *Büveyhîler’in Şîi-Sünnî Siyaseti* (İzmir: Tibyan Yayınları, 1999), 1-2.

²⁷ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, çev. İzzet Akyol vd. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 2/38.

²⁸ Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/497.

saygılı davranmışlardır.²⁹ Bu hususta en çok öne çıkan Büveyhî emîri, Adududdevle'dir (ö. 372/983). Nitekim onun Eşarî kelâmcısı Bâkîllânî'yi (ö. 403/1013) oğlunu eğitmek üzere görevlendirdiği, hatta 371/981 yılında Bizans'a elçi olarak gönderdiği bilinmektedir.³⁰ Ayrıca onun bir Hıristiyan olan Nasr b. Harun'u vezirliğe getirmesi ve hazinenin başına yine bir Hıristiyan'ı ataması³¹ dikkat çekicidir.

Büveyhîlerin müsâmahakâr ve özgürlükçü siyasetleri, doğal olarak Müslümanların düşünce ve kültür hayatına olumlu yansımıştır. Oluşan uygun ortamda çok sayıda âlim, edip ve filozof yetişmiştir. Bunların arasında Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979), Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-980), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), Ebû Bekir Hârizmî (ö. 383/993), Ali b. İsa er-Rummânî (ö. 384/994), Ebû Ubeydullah el-Merzûbânî (ö. 384/994), Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî (ö. 388/998), Ebû Süleyman es-Sicistânî (ö. 391/1001), İbn Cinnî (ö. 392/1001), Bedfuzzaman el-Hemedânî (ö. 398/1008), Bâkîllânî (ö. 403/1013), Şerîf er-Radî (ö. 406/1015), Şeyh Müfîd (ö. 413/1022), Kadı Abdulcabbâr (ö. 415/1025), İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), İbn Sînâ (ö. 428/1037), Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044), Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044), İbn Metteveyh (ö. 5./11. asrın ortaları), Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056), Ebu'l-Alâ el-Maarrî (ö. 449/1057) ve Şeyh et-Tûsî'yi (ö. 460/1067) saymak mümkündür. Büveyhî yöneticiler ilim adamlarını koruyup desteklediler, çalışmaya teşvik edip cesaretlendirdiler. Başta Bağdat, Şiraz ve Rey olmak üzere birçok şehirde kütüphaneler, hastaneler ve rasathaneler inşa ederek onların hizmetine sundular.³² Dönemin şâhidi olan İbn Miskeveyh'in aktardığına göre Büveyhî topraklarında,

Zâhitler, fıkıhçılar, müfessirler, kelâmcılar, hadisçiler, nesep âlimleri, şâirler, nahivciler, aruz âlimleri, tabipler, astronomi bilginleri, matematikçiler ve geometri âlimlerine maaş bağlandı; filozoflara ise ayrı bir önem verildi. Onlara sarayda özel bir

²⁹ Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/12 (Haziran 1999), 54.

³⁰ İbnü'l-Esîr Ali b. Muhammed Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 9/16.

³¹ İbn Miskeveyh Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-ümem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/408.

³² Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", 61-62.

salon tahsis edildi. Böylece onlar burada, toplumun cahil ve kültürsüz kimselerinin baskı ve saldırılarından korunmuş olarak karşılıklı görüşüp ilmî tartışmalar yaptılar. Filozoflara ayrıca maaş bağlandı ve çeşitli yardımlar yapıldı. Böylece bu ilimler ölü iken hayat buldu. Bu ilimlerin şuraya buraya dağılmış olan temsilcileri bir araya gelmeye başladılar. Talebeler öğrenime, üstatlar da öğretime yöneldi; zekâlar kımıldamaya başladı; hareketsiz ve sessiz ilim çarşıları canlandı.³³

Böylelikle Büveyhîlerin hüküm sürdüğü 4./10. ve 5./11. asırlar, İslam medeniyetinin zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu asırlar L. Kraemer ve C. Cahen tarafından İslam medeniyetinin altın çağı ya da Rönesans çağı olarak değerlendirilmiştir.³⁴

Adududdevle'den sonra yaşanan taht kavgaları sonucunda zayıflamaya başlayan Büveyhîler devleti, 454/1062 yılında Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey tarafından ortadan kaldırılmıştır.³⁵ Böylece İmâmiyye ve Mu'tezile'nin önemli kazanımlar elde ettikleri bir dönem kapanmıştır.

2. Büveyhîler Döneminde İmâmiyye'den Etkilenen Mu'tezilîler

Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat kolları arasındaki temel fark, imamet konusundaki temayülleridir.³⁶ Basra kolu imamet konusunda efdaliyet fikrini savunmakta; yani Ehl-i Sünnet anlayışında olduğu gibi, ilk dört halifenin göreve gelme sıralarını fazilet sıraları olarak kabul etmektedir.³⁷ Bağdat kolu ise mefduliyet fikrini savunmakta; yani Zeydî anlayışta olduğu gibi, Ali b. Ebû Tâlib'i ilk üç halifeden üstün görmekle birlikte ilk üç halifeyi meşru saymaktadır.³⁸ Ancak Büveyhîler dönemine

³³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2/408; Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", 62.

³⁴ Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam* (Leiden: Brill Publishers, 1992), 1, 148; Claude Cahen, *İslamiyet: Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1990), 219.

³⁵ Merçil, "Büveyhîler", 498.

³⁶ Osman Aydın, *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 64.

³⁷ Nâşî Ekber Abdullâh b. Muhammed, *Mesâilü'l-imâme*, thk. Josef van Ess (Beyrut: y.y., 1391/1971), 51-53; Osman Aydın, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), 55-71.

³⁸ Nâşî Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, 56-57; Aydın, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 71-99.

gelindiğinde Basra Mu‘tezilesi’nin bu konudaki görüşünün Bağdat Mu‘tezilesi’nin görüşüne doğru evrilmeye başladığı görülür. Bu durumu Ebû Abdullah el-Basrî, Ali b. İsa er-Rummânî, Sâhib b. Abbâd ve İbn Metteveyh’in şahıslarında teşhis etmek mümkündür. Büveyhîler döneminde İmâmiyye’ye meyleden Bağdat Mu‘tezilesi âlimlerinden en önemlisi ise Ebû Ubeydullah Merzûbânî’dir.

2.1. Ebû Abdullah el-Basrî

Ebû Abdullah el-Basrî Basra Mu‘tezilesi’ne mensup olmasına rağmen tafdil konusunda Bağdat Mu‘tezilesi’ne uymuştur. Ebû Bekir ve Ali’nin faziletlerini, başarıları işleri karşılaştırarak değerlendirmeye tâbi tutmuş ve sonuçta Ali’nin üstünlüğüne hükmetmiştir.³⁹ Bunun da ötesinde, İskâfî’nin belirlediği Ali-Hasan-Hüseyn-Hamza-Cafer-Ebû Bekir-Ömer-Osman şeklindeki üstünlük sıralamasını benimsemiştir.⁴⁰ Şîî rivâyetlere dayandırdığı *Kitâbü’l-Tafdîl*’i bu konuya hasretmiştir.⁴¹ Güneşin battıktan sonra Ali’nin hürmetine ikinci vaktine geri döndüğünü ispatlamak üzere *Cevâzu reddi’s-şems* adlı bir risâle yazmıştır.⁴² Diğer taraftan Câhız’ın Emevîleri öven *es-Süfyâniyye*’sine reddiye olarak *Nakdu’s-Süfyâniyye*’yi kaleme almıştır. Bu eserinde Muaviye’nin mülhitliğine ilişkin çok sayıda rivâyete yer vermiştir.⁴³

2.2. Ali b. İsa er-Rummânî

Rummânî, Ali b. Ebû Tâlib’i Hz. Peygamber’den sonra tüm insanların en üstünü kabul eden Mu‘tezilî âlimlerden biridir.⁴⁴ Nitekim İmâmiyye’ye mensup öğrencisi Ali b.

³⁹ Kadı Abdalcabbâr Ebu’l-Hasan b. Ahmed, *el-Muğnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-‘adl*, thk. İbrahim Medkûr vd. (Kahire: y.y., 1380-1385/1962-1965), 20(1)/216; 20(2)/61-62.

⁴⁰ İbn Ebû’l-Hadîd Abdulhamîd b. Hibetullâh Medâinî, *Şerhu Nehci’l-Belâga*, nşr. Hüseyin A’lamî (Beyrut: Müessesetü’l-A’lamî, 1415/1995), 3/312.

⁴¹ Şerafettin Gölcük, “Ebû Abdullah el-Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/85.

⁴² Abdülhüseyn Ahmed Emînî, *el-Gadîr fî’l-kitâb ve’s-sünne ve’l-edeb* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İslâmiyye, 1403/1983), 3/127. Emînî bu bilgiyi İbn Şehrâşûb’dan nakletmiş, ancak onun hangi eserinden faydalandığını belirtmemiştir.

⁴³ İbn Ebû’l-Hadîd, *Şerhu Nehci’l-Belâga*, 1/484; 3/183-184.

⁴⁴ Ali b. Ebû Tâlib’in en üstün sahabe olarak kabulü hem İmâmî hem Zeydî anlayışta görülmektedir. Bağdat Mu‘tezilesi de bu kabule katılmaktadır. İbn Ebu’l-Hadîd bu konuda şöyle demektedir: “Biz, Bağdatlı şeyhlerimizin gittiği yolu tercih ediyor ve Ali’yi üstün görüyoruz. Biz kelâma ilişkin kitaplarımızda üstün olmanın ne anlama geldiğini, onunla daha fazla sevabı olanın mı yoksa daha fazla üstün meziyete sahip olanın mı kastedildiğini zikretmiş ve her iki açıdan da Ali’nin üstünlüğünü göstermiş bulunuyoruz.” bk. İbn Ebû’l-Hadîd, *Şerhu Nehci’l-Belâga*, 1/12.

Muhassin Tenûhî (ö. 447/1055), “Zamanımızda Ali’nin Hz. Peygamber’den sonra insanların en hayırlısı olduğu görüşünü kabul edenlerden biri de Mu‘tezilî Ebu’l-Hasan Ali b. İsa Rummânî el-İhşîdî’dir.”⁴⁵ diyerek hocasının Ali’yi tafdil ettiğine işâret etmiştir. Tenûhî’nin yanı sıra İmâmiyye âlimlerinden Şerîf Radî, Şeyh Müfîd, Şerîf Murtazâ ve Hilâl b. Muhassin es-Sâbî de Rummânî’den faydalanmışlardır.⁴⁶ Rummânî’nin İmâmiyye’ye yakınlığı çeşitli sebeplere bağlanabilir. Her şeyden önce, onun İmâmiyye tarafından Mehdî’nin üçüncü vekili olarak kabul edilen Hüseyin b. Rûh en-Nevbahtî’nin (ö. 326/939) meclisine devam ettiği bilinmektedir.⁴⁷ Üstelik İmâmiyye’ye mensup⁴⁸ büyük dil âlimi, edip ve şâir İbn Düreyd’in (ö. 321/933) öğrencisi olduğu, yine İmâmiyye’ye sempati duyan Büveyhî veziri, büyük edip ve şâir Ebu’l-Feth İbnu’l-Amîd’in (ö. 366/976) Bağdat’taki meclislerine katıldığı⁴⁹ sâbittir. Rummânî’nin *el-Câmi’ li ‘ilmi’l-Kur’ân* adlı tefsiri,⁵⁰ Şeyh Tûsî’nin övgüsüne mazhar olduğu gibi⁵¹ kaleme aldığı *et-Tibyân fi tefsîri’l-Kur’ân*’ın ana kaynakları arasında yer almıştır.

2.3. Ebû Ubeydullâh el-Merzübânî

Merzübânî, Arap dili ve edebiyatı konusunda İbn Düreyd, Niftaveyh (ö. 323/935) ve Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335/946) gibi dönemin büyük üstatlarından faydalanmıştır.⁵² İmâmiyye’ye mensup bu âlimlerin etkisiyle İmâmî çizgiye meyletmiştir.⁵³ *Ahbâru şu‘arâi’s-Şî‘a*’da 27 Şî‘î şairin haberlerine ve bazı beyitlerine yer

⁴⁵ Yâkût Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü’l-Garb el-İslâmî, 1413/1993), 5/280-281.

⁴⁶ Sedat Şensoy, “Rummânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/242.

⁴⁷ Muhammed Muhsin Tahrânî, *Tabakâtu a‘lâmî’s-Şî‘a* (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1430/2009), 1/193.

⁴⁸ Muhsin Emîn Âmilî, *A‘yânu’s-Şî‘a* (Beyrut: Dârü’t-Ta‘âruf, 1403/1983), 9/156.

⁴⁹ Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 14/213-214.

⁵⁰ Bu tefsirden günümüze ulaşan kısımlar Lübnanlı akademisyen Hıdır Muhammed Nebhâ tarafından bir araya getirilerek yayımlanmıştır. bk. Ali b. İsa Rummânî, *el-Câmi’ li ‘ilmi’l-Kur’ân*, thk. Hıdır Muhammed Nebhâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1431/2009).

⁵¹ Muhammed b. Hasan Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), 1/1-2.

⁵² Hüseyin Yazıcı, “Merzübânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/256.

⁵³ Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü’l-Cevzî gibi âlimlerin çoğu Merzübânî’nin rivayetlerinde sika olduğunu, kendisine yapılan hücumların gerçek sebebinin onun Şî‘a’ya meyletmesinden ileri geldiğini söylemişlerdir. bk. Yazıcı, “Merzübânî”, 256.

vermiş,⁵⁴ ayrıca *Ahbâru's-Seyyid el-Himyerî* adlı eserinde meşhur İmâmî şair Seyyid el-Himyerî'nin (ö. 173/789) hayatını kaleme almıştır.⁵⁵ Şeyh Müfîd, Şerîf Murtazâ ve Ali b. Muhassin et-Tenûhî gibi İmâmiyye âlimleri Merzûbânî'den istifade etmişlerdir.⁵⁶ Ancak bu istifadenin edebiyat ve şiir alanıyla sınırlı olup kelâmı kapsamadığı anlaşılmaktadır.

2.4. Sâhib b. Abbâd

Büveyhîlerin kudretli vezirlerinden Sâhib b. Abbâd, fıkhîta Şâfiî, itikatta Mu'tezilî olmakla birlikte imamet konusunda kısmen Zeydiyye kısmen de İmâmiyye'den etkilenmiştir. Gadîr biatını⁵⁷ ve on iki imam anlayışını⁵⁸ benimsemesi, kendisini Ali b. Ebû Tâlib'in Şîasından göstermesi,⁵⁹ Ali er-Rızâ'yı (ö. 203/818) öven şiirler yazması⁶⁰ gibi hususlar onun İmâmiyye'ye meylini ortaya koymaktadır. *Kitâbü'z-Zeydiyye* ve *Kitâbü'l-İmâme fî tafdüli Emîrilmüminîn Ali İbn Ebî Tâlib ve tesbîti imameti men tekaddemehu* adlı iki eseri⁶¹ ise Sâhib'in Zeydiyye ile irtibatını göstermektedir. Sâhib, Mu'tezilî-Şîî çizgide olduğunu bazı şiirlerinde dile getirmiştir. Örneğin iki beyitlik bir şiirinde, şayet kalbi yarılırsa ortasında harflerle yazılmamış iki satır görüleceğini; çünkü bir tarafta adâlet ve tevhide ilişkin satırın, diğer tarafta ise Ehlibeyt sevgisine ilişkin satırın yer aldığını ifade etmiştir.⁶²

2.5. İbn Metteveyh

Kadı Abdulcabbâr'ın öğrencilerinden olan İbn Metteveyh, Basra Mu'tezilesi'ne mensup olmakla birlikte tafdil meselesinde Bağdat Mu'tezilesi'nin görüşünü

⁵⁴ Muhammed b. İmrân Merzûbânî, *Ahbâru Şu'arâi's-Şî'a*, thk. Muhammed Hâdî Emînî (Beirut: Şeriketü'l-Kütübî li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 1413/1993).

⁵⁵ Muhammed b. İmrân Merzûbânî, *Ahbâru's-Seyyid el-Himyerî*, thk. Muhammed Hâdî Emînî (Necf: el-Matba'atu'l-Haydariyye, 1385/1965).

⁵⁶ Yazıcı, "Merzûbânî", 256.

⁵⁷ Sâhib b. Abbâd Ebu'l-Kâsım İsmail, *Dîvânü's-Sâhib İbn 'Abbâd*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beirut: Müessesetü'l-A'lamî, 1422/2001), 82.

⁵⁸ Muhammed b. Şehrâşûb Mâzenderânî, *Menâkıbu Âli Ebî Tâlib* (Kum: y.y., 1379/1960), 233.

⁵⁹ Sâhib b. Abbâd, *ed-Dîvân*, 99.

⁶⁰ Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh el-Kummî, *'Uyûnu ahbârî'r-Rızâ* (Kum: İntişârâtü's-Şerîf er-Radî, 1399/1978), 1/12-15.

⁶¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 150.

⁶² İlmî Heyet, *Mu'cemu tabakâti'l-mütakellimîn*, ed. Cafer Subhânî (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik, 1424/2002), 2/79.

benimsemiştir. Zira İbn Ebü'l-Hadîd'in (ö. 656/1258) bildirdiğine göre o; *el-Kifâye* adlı eserinde Ali'nin Ebû Bekir'e üstünlüğünü açıkça ifade etmiş, bu konuda kanıtlar getirmiş ve uzun bir şekilde bu meseleyi tartışmıştır.⁶³ Hatta daha da ileri giderek Ali'nin masumiyetini ileri sürmüş, bunu âyet ve hadislerle ispatlamaya çalışmıştır. İbn Ebü'l-Hadîd bu konuda şunları söyler:

Ebû Muhammed b. Metteveyh -Allah ona rahmet etsin- *el-Kifâye* adlı kitabında Ali'nin masum olduğunu söyler. Fakat masumluğunun vâcip olmadığını, imamette ismet şartının bulunmadığını, bununla birlikte nasların Ali'nin ismetine delâlet edip bâtınının temizliğini kesin biçimde gösterdiğini, bu durumun sahâbe arasında yalnızca ona özel kılındığını ileri sürer. "Veli masumdur." demekle "Veli'nin masumiyeti, imam olduğu için vaciptir; imam olmanın şartlarından biri masumiyettir." demek arasındaki fark bellidir. Birinci söylem bizim mezhebimiz, ikinci söylem ise İmâmiyye'nin mezhebidir.⁶⁴

3. Büveyhîler Döneminde İmâmiyye'ye Etki Eden Mu'tezilîler

Büveyhîler döneminde İmâmiyye'ye etki eden Mu'tezilî âlimlerden iki isim öne çıkmaktadır. Bunlar Kadı Abdulcabbâr ve öğrencisi Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'dir.

3.1. Kadı Abdulcabbâr

Büveyhîler döneminin en büyük Mu'tezilî âlimi sayılan Kadı Abdulcabbâr, İmâmiyye âlimlerinden en çok Şerîf Murtazâ ve kardeşi Şerîf Radî üzerinde etki bırakmıştır. Arslan, yaptığı karşılaştırmalı araştırmada Şerîf Murtazân'ın birçok kelâmî konuda Kadı'dan etkilendiğini tatmin edici bir şekilde göstermiştir.⁶⁵ Bu konular şunlardır: Bilginin tanımı, bilginin türleri, nazarî düşünce yöntemi, aklın nakle önceliği, hadis anlayışı, Allah'ın varlığını delillendirme, ilâhî sıfatlar, hüsün-kubuh teorisi, ilâhî irâde, ilâhî kelâm, teklif, îade (diriltme), lütuf, aslah, elem ve ivaz, insanın fiilleri, kaza ve kader, insanın irâdesi, istitâat, dolaylı (mütevellid) fiiller, âhiret ahvâli, iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak, ecel, rızık, fiyat, nübüvvetin gerekliliği, mucizenin

⁶³ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, 1/12.

⁶⁴ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, 2/275.

⁶⁵ Hulusi Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 63-201.

şartları, ismetin kanıtlanması ve nesih. Şerîf Radî, Kadı'dan *el-'Umde fî usûli'l-fıkh*'i⁶⁶ ve *Takrîbu'l-usûl*'u⁶⁷ okuduğunu belirtmiştir. *Hakâiku't-te'vîl*'inde birçok defa Kadı'ya atıfta bulunmuştur.⁶⁸ *Talhîsu'l-beyân*'da da çoğu zaman Kadı'ya başvurmuştur. *el-Mecâzâtü'n-nebeviyye*'de Kadı'ya uyarak gerekli şartları sağlayan âhâd haberlerle fûrû'u'd-dîn alanında amel etmeyi câiz görmüştür.⁶⁹ Kadı'nın rüyete ilişkin kelâm bağlamında, “Dolunaylı bir gecede Ay'ı gördüğünüz gibi kıyâmet gününde Rabbinizi göreceksiniz.” hadisi hakkındaki yorumlarını aktarmış,⁷⁰ onu desteklemek amacıyla hadisin âhâd haberlerden olup sahih kabul edilemeyeceğini, sahih kabul edilse bile rüyetin ilim anlamına geldiğini ileri sürmüştür.⁷¹

3.2. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşleri Selçuklular döneminde özellikle Rey ve Horasan'da İmâmiyye kelâmcıları arasında revaç bulmuştur.⁷² Bu dönemde ve akabinde Ebu'l-Hüseyn'in görüşlerinden etkilenen başlıca İmâmiyye kelâmcıları arasında Şeyh Tûsî, Sedîdüddîn Hımmâsî (ö. 600/1204'ten sonra), Nasîruddîn Tûsî (ö. 672/1274), Muhakkık Hillî (ö. 676/1277) ve Allâme Hillî (ö. 726/1325) yer almıştır.⁷³ Ebu'l-Hüseyn, Şerîf Murtazâ'nın *eş-Şâfi fî'l-imâme*'sine *Nakdu's-Şâfi fî'l-İmâme* adlı bir reddiye yazmıştır.⁷⁴ Bu reddiye Murtazâ'nın öğrencileri Sellâr b. Abdulaziz Deylemî (ö. 448/1057) ve Kerâcekî (ö. 449/1057) sırasıyla *er-Red 'alâ Ebi'l-Hüseyn el-Basrî fî nakdihî kitâbe's-Şâfi* ve *Risâletü't-tenbîh 'alâ aqlâti Ebi'l-Hüseyn el-Basrî fî fasl fî*

⁶⁶ Şerîf er-Radî Muhammed b. Hüseyin el-Müsevî, *el-Mecâzât en-nebeviyye*, tsh. Mehdî Hüsemend (Kum: Dârü'l-Hadîs, 1422/2000), 176.

⁶⁷ Şerîf er-Radî Muhammed b. Hüseyin el-Müsevî, *Talhîsu'l-beyân fî mecâzâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Mişkât (Tahran: Matba'atu Meclisi's-Şûrâ, 1372/1953), 99.

⁶⁸ Şerîf er-Radî Muhammed b. Hüseyin el-Müsevî, *Hakâiku't-te'vîl fî müteşâbihî't-tenzîl*, thk. Muhammed er-Rızâ Âl Kâşifulgîta (Beyrut: Dârü'l-Advâ', 1406/1986), 10, 22, 41, 59, 68, 116, 120, 156, 177, 184, 190, 204, 224, 234, 262, 273, 349.

⁶⁹ Şerîf Radî, *el-Mecâzât en-nebeviyye*, 61. Karşılaştırmak için bk. Kadı Abdulcabbâr, *el-Muğnî*, 4/225.

⁷⁰ Şerîf Radî, *el-Mecâzât en-nebeviyye*, 62-63.

⁷¹ Şerîf Radî, *el-Mecâzât en-nebeviyye*, 63-64.

⁷² Hasan Ansârî – Sabine Schmidtke, “et-Telakki's-Şî'î li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, çev. Usâme Şefî Seyyid, *el-Merci' fî târîhi 'ilmi'l-kelâm*, ed. Sabine Schmidtke (Beyrut: Merkezü Nemâ li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 1439/2018), 385.

⁷³ Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki's-Şî'î li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 377-387.

⁷⁴ İbnü'l-Murtazâ Ahmed b. Yahya, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1409/1988), 119.

zikri'l-imâme adlı eserleriyle karşılık vermişlerdir.⁷⁵ Ebu'l-Hüseyn ayrıca Şerîf Murtazâ'nın *el-Mukni' fi'l-gaybe'sini Nakdu'l-Mukni' fi'l-Gaybe* ile nakzetmiştir.⁷⁶

4. Büveyhîler Döneminde Mu'tezile'den Etkilenen İmâmîler

4./10. asır her ne kadar siyâsî bakımdan Şîî yüzyılı olarak anılıyorsa da fikrî bakımdan Mu'tezile yüzyılı olarak anılmalıdır. Çünkü bu asırda Mu'tezilî fikirler sadece Şîa üzerinde değil, diğer mezhepler üzerinde de etkisini hissettirmiştir. Bir mezhebi Mu'tezile ile mezcetmek Şîa'ya özgü bir durum olmamıştır. Bu bağlamda Mu'tezilî fikirler Hanefîlik, Mâlikîlik ve Şâfiîlikle de bazı âlimlerin şahıslarında bir araya gelebilmiştir. Örneğin İbrahim b. Ahmed et-Taberî, Mâlikî ve Mu'tezilî kimlikleri; Kadı Abdulcabbâr ise Şâfiî ve Mu'tezilî kimlikleri bir araya getirmiştir.⁷⁷ Hanefî kimlikle Mu'tezilî kimliğin bir araya gelmesine ise daha sık rastlanmıştır. Bu durum Hanefîlerle Mu'tezilîlerin temelde akılcılık ekseninde hareket etmesinden kaynaklanmıştır.⁷⁸

Büveyhîler döneminde Mu'tezile'den en çok etkilenen İmâmîler İbn Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991), Şeyh Müfîd, Şerîf Murtazâ, Şerîf Radî ve Şeyh Tûsî olmuştur.

4.1. İbn Bâbeveyh el-Kummî

Ahbârî ekolün Küleynî'den (ö. 329/941) sonraki en önemli temsilcisi sayılan İbn Bâbeveyh el-Kummî, ömrünün büyük bir bölümünü Mu'tezile'nin fikir merkezlerinden Rey'de⁷⁹ geçirmiştir. Bu sebeple Mu'tezilî fikirlerden ister istemez etkilenmiştir. Örneğin, Allah'ın rüyetini⁸⁰ ve nurâniyetini⁸¹ nefyetmiş, Kur'ân'ın ne hâlık ne de mahlûk olduğu yönünde Şîa imamlarından gelen haberi yapay bir teville⁸² yumuşatarak Mu'tezile ile uyumlu hale getirmiştir. Kelâma karşı olmasına rağmen bazı eserlerinde

⁷⁵ Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki'ş-Şî'î li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 377.

⁷⁶ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 119.

⁷⁷ İhsan Abbâs, “Mukaddime”, *Dîvânu'ş-Şerîf er-Radî*, Şerîf er-Radî Muhammed b. Hüseyin Müsevî (Beyrut: Dârü Sâdir, 1414/1994), 1/44.

⁷⁸ Hanefîlik-Mu'tezile ilişkisinin fikrî, toplumsal ve siyasal tezahürleri hakkında bk. Fatmanur Alibekiroğlu, *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 231-333.

⁷⁹ Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki'ş-Şî'î li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 374.

⁸⁰ Kummî, *et-Tevhîd*, 116.

⁸¹ Kummî, *et-Tevhîd*, 125, 150.

⁸² Kummî, *et-Tevhîd*, 219-220.

aklî izahlara girişmiş⁸³ ve İmâmî kelâmcılara atıfta bulunmuştur. Mesela *Kemâlû'd-dîn*'de imamet ve gaybet meselelerini izah etmek için Ebû Sehl en-Nevbahtî'nin *et-Tenbîh*'ini ve İbn Kıbe er-Râzî'nin *el-Mes'ebetü'l-müfreda fi'l-imâme*, *Nakdu kitâbi'l-İşhâd*, *en-Nakd 'alâ İbn Beşşâr* adlı eserlerini referans olarak kullanmıştır.⁸⁴ Böylelikle Şeyh Müfîd ile sistemleşecek olan Usûlî düşüncenin habercisi olmuştur.

4.2. Şeyh Müfîd

Şeyh Müfîd genel anlamda Bağdat Mu'tezilesi'nin, özellikle de Ka'bî'nin (ö. 319/931) etkisinde kalmıştır.⁸⁵ Bu bağlamda şerrin Allah tarafından yaratılmadığını açıklamış,⁸⁶ Allah'ın irâdesinin bizzat fiilleri olduğunu kabul etmiştir.⁸⁷ Allah'ın duyması ve görmesinin bilmek anlamına geldiğini söylemiş;⁸⁸ mekân, yön, ışık, şekil ve boyut gibi birtakım özellikleri gerektirdiği için rüyetin Allah hakkında mümkün olmadığını belirtmiştir.⁸⁹ Aslah ve lütuf prensiplerini benimsemiş,⁹⁰ marifete iktisap yoluyla ulaşıldığını,⁹¹ Kur'ân'ın i'câzına ilişkin sarfe teorisini⁹² ve kabir azabını⁹³ onaylamıştır. Latîfu'l-ke'lâma dâir konularda da genel anlamda Bağdat Mu'tezilesi'ne uymuştur.⁹⁴ Tüm bu etkilenmeye rağmen Müfîd, Bağdat Mu'tezilesi'ne intisap etmeyi reddederek⁹⁵ İmâmiyye'nin Mu'tezile'den farklı olduğunu izaha çalışmıştır.⁹⁶ Bu amaçla *el-Hikâyât fi muhâlefâti'l-Mu'tezile mine'l-'Adliyye ve'l-fark beynehum ve beyne's-Şî'ati'l-İmâmiyye* adlı eserini yazmıştır. Bu eserinde Mu'tezile'nin ahvâl teorisi,⁹⁷ ilâhî

⁸³ Örnek olarak bk. Kummî, *et-Tevhîd*, 151, 173, 217, 291-293, 350.

⁸⁴ Bu konu hakkında bk. Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi*, 133-135.

⁸⁵ Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki's-Şî'i li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 375.

⁸⁶ Şeyh Müfîd Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân 'Ukberî, *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhibi'l-muhtârât*, thk. İbrahim Ensârî (Kum: Matba'atü Mehr, 1413/1992), 42-45.

⁸⁷ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 53.

⁸⁸ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 54.

⁸⁹ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 57.

⁹⁰ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 59.

⁹¹ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 61.

⁹² Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 63.

⁹³ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 77.

⁹⁴ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 95-114, 127-133.

⁹⁵ Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki's-Şî'i li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 375.

⁹⁶ Madelung, “Imamism and Mu'tazilite Theology”, 24.

⁹⁷ Şeyh Müfîd Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân 'Ukberî, “el-Hikâyât fi muhâlefâti'l-Mu'tezile mine'l-'Adliyye ve'l-fark beynehum ve beyne's-Şî'ati'l-İmâmiyye”, *en-Nüketü'l-İ'tikâdiyye*, thk. Muhammed Rızâ Hüseyinî Celâlî (Kum: Dârü'l-Müfîd, 1431/2009), 49-56.

kudret ve irâdenin taalluku,⁹⁸ cevher ve arazlar,⁹⁹ vaîd,¹⁰⁰ şefâat, kabir azabı, cennet ve cehennemın yaratılmış olması, miraç, peygamberlerin ve imamların ismeti¹⁰¹ konularında İmâmiye'den ayrıldığına dikkat çekmiştir.

Şeyh Müfîd, *el-Mukni'a fî vifâki'l-Bağdâdiyyîn mine'l-Mu'tezile limâ ruviye 'ani'l-eimme* adlı risâlesinde Bağdat Mu'tezilesi'nin İmâmiyye'ye yakın görüşlere sahip olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu risâle günümüze ulaşmamış olsa da içeriğini *Evâilü'l-makâlât*'ın yardımıyla tahmin etmek mümkündür. *Evâil*'e göre Bağdat Mu'tezilesi Kur'ân'ın muhdesliği, Allah'ın isim ve sıfatlarının tevkîfî (nassa bağlı) oluşu,¹⁰² ilâhî ilmin ezeliği,¹⁰³ rüyetin nefyi,¹⁰⁴ ilâhî adâlet,¹⁰⁵ hâlık lafzının Allah'a mahsusluğu,¹⁰⁶ ilâhî lütfun keremden kaynaklandığı,¹⁰⁷ marifetin müktesepliği,¹⁰⁸ nübüvvet ve imametın tefaddul oluşu¹⁰⁹ konularında İmâmiyye'ye uymuştur.

Şeyh Müfîd, Mu'tezile'ye karşı çok sayıda reddiye yazmıştır.¹¹⁰ Bu reddiyelerin çoğu imametle, bazıları da Mu'tezile'nin vaîd gibi esaslarıyla ilgilidir. Şeyh Müfîd, Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin ahvâl teorisini eleştirenlerin başında gelir. O, bu teori hakkında şöyle der:

Anlaşılması imkânsız üç teori vardır ki; kelâmcılar bunların anlamlarını erbabından tahsil etmek için çok uğraşmışlar, fakat çelişkili ifadelerden başka bir şey duymamışlardır: Hıristiyanların teslisi, Neccâriyye'nin kesbi ve Behşemiyye'nin ahvâli. Bu konuda söylediklerimizden şüphe duyanlar, bu teorilerden herhangi biri için makul bir açıklama bulmaya ya da içerdikleri çelişki ve fesadı bertaraf etmeye çalışsınlar. Bakalım bizim hükmettiğimiz görüşün hilâfının doğru olduğunu ispatlayabilecekler mi? Ama heyhat!¹¹¹

⁹⁸ Şeyh Müfîd, "el-Hikâyât", 57-58.

⁹⁹ Şeyh Müfîd, "el-Hikâyât", 59-62.

¹⁰⁰ Şeyh Müfîd, "el-Hikâyât", 63-65.

¹⁰¹ Şeyh Müfîd, "el-Hikâyât", 67-71.

¹⁰² Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 53.

¹⁰³ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 54-55.

¹⁰⁴ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 57.

¹⁰⁵ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 57-58.

¹⁰⁶ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 58-59.

¹⁰⁷ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 59.

¹⁰⁸ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 61.

¹⁰⁹ Şeyh Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, 63-64.

¹¹⁰ Bu reddiyelerin adları için bk. Ahmed b. Ali Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, thk. Musa ez-Zencâmî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1418/1998), 399-402.

¹¹¹ Şeyh Müfîd, "el-Hikâyât", 45-47.

Şeyh Müfid'in *Evâilü'l-makâlât*'ta da ahvâl teorisini eleştirdiği görülür.¹¹² Bu teoriyle ilişkili olan ma'dûmun şeyliği, Allah'ın irâdesinin hâdis bir sıfat olup değiştiği ve bir mahalde bulunmadığı şeklindeki görüşleri reddettiği göze çarpar.¹¹³

4.3. Şerîf el-Murtazâ

Şeyh Müfid'in en seçkin öğrencisi olan Şerîf el-Murtazâ, hocasının ölümünden sonra İmâmiyye'nin ilmî liderliğini üstlenmiştir. Fakat imamet ve imamete bağlı olan imanın tanımı, vâid, el-menzile gibi meseleler haricinde hocasına muhâlefet ederek Behşemî¹¹⁴ görüşleri yeğlemiştir.¹¹⁵ Daha önce değinildiği gibi o, bu hususta büyük ölçüde Kadı Abdulcabbâr'dan etkilenmiştir. Usûlî âlimler bu gerçeği kabullenmeye yanaşmazlar. Örneğin Muhsin Emîn el-Âmilî (ö. 1372/1952), Kadı Abdulcabbâr'a imamet konusunda reddiye yazmasını örnek göstererek Murtazâ'nın Mu'tezile'ye nisbet edilmesine karşı çıkar.¹¹⁶ Ancak Arslan'ın ifade ettiği gibi, bu gerekçe yeterli ve geçerli olmaktan uzaktır. Zira Murtazâ'nın imamet konusunda Kadı Abdulcabbâr'a reddiye yazması, diğer konularda ondan etkilenmesine engel değildir.¹¹⁷

4.4. Şerîf er-Radî

Şerîf er-Radî, üzerinde Mu'tezilî etkinin bâriz bir şekilde görüldüğü İmâmiyye âlimlerinden biridir. Radî, daha önce temas edildiği gibi, Kadı Abdulcabbâr'ın etkisiyle genel anlamda Behşemî görüşleri benimsemiştir. Hatta onun, abisi Şerîf Murtazâ'nın benimsemediği vâid ve cennet-cehennem henüz yaratılmamış olup ileride yaratılacağı konularında da Mu'tezile'ye uyduğu bilinmektedir.¹¹⁸ Abdülhüseyn Hillî'ye göre Radî'nin bu konularda Mu'tezile'ye uyması, Mu'tezilî sayılmasını gerektirmez. Çünkü

¹¹² Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât*, 52,56.

¹¹³ Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât*, 53; Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki's-Şî'î li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 375.

¹¹⁴ Behşemiyye, Basra Mu'tezilesi'nin bir koludur. Ebû Hâşim Cübbâî'nin görüşleri etrafında şekillendiği için bu isimle anılmıştır. Behşemî görüşler Sâhib b. Abbâd ve Kadı Abdulcabbâr'ın çabalarıyla Büveyhîler döneminde revaç bulmuştur. Bu husus için bk. Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki's-Şî'î li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 376.

¹¹⁵ Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki's-Şî'î li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 375.

¹¹⁶ Âmilî, *A'yânu's-Şî'a*, 1/41.

¹¹⁷ Arslan, *Şia-Mu'tezile Etkileşimi*, 61.

¹¹⁸ Şerîf Radî, *Hakâiku't-te'vîl*, 16-17, 245-248.

itizâl bir akide değil, metottur. İmâmiyye'den birinin Mu'tezilî bir görüşü benimsemesi ayıplanacak bir durum değildir. Öyleyse Radî'nin birkaç özel görüşle sınırlı itizâlî benimseyen bir İmâmî olduğu söylenmelidir.¹¹⁹ Kanaatimizce Hillî'nin Radî adına sunduğu mazerette zayıf noktalar vardır. Her şeyden önce itizâl yalnızca bir metot değil, bu metot çerçevesinde oluşmuş sistematik bir öğretilerdir. Radî bu öğretinin sadece birkaç ilkesini değil, birçok ilkesini benimsemiştir. Bununla birlikte -Hillî'nin de ifade ettiği gibi- Radî'yi Mu'tezilî saymak doğru olmaz. Zira o, birçok konuda Mu'tezile'den etkilenmiş olsa da İmâmiyye'ye özgü imamet, bedâ, takiyye gibi ilkeleri savunmaya devam etmiştir.

4.5. Şeyh Tûsî

İmâmiyye'nin en büyük âlimi sayılan ve bu sebeple “Şeyh” ya da “Şeyhü't-tâife” lakabıyla anılan Tûsî,¹²⁰ hocası Şerîf Murtazâ'nın vefatından sonra İmâmiyye'nin riyâsetini devralmıştır. Metodoloji açısından Şeyh Müfîd'in vahiy-akıl dengesini gözetken mutedil yaklaşımını Şerîf Murtazâ'nın akla dayalı radikal yaklaşımına tercih etmiştir.¹²¹ Bununla birlikte Kur'ân'dan sonra en önemli kaynak olan hadise, Şeyh Müfîd'den daha fazla yer vermiştir. Hadise verdiği önemi, *Tehzîbu'l-ahkâm* ve *el-İstibsâr*'ın yanı sıra *el-Gaybe*, *en-Nihâye* ve *el-Mebsût* gibi eserlerinde de göstermiştir. Fıkıh usulüne dâir *el-'Udde*'sinde, çağının diğer usulcileri gibi Mu'tezilî âlim Ebu'l-Hüseyn Basrî'nin *el-Mu'temed*'inden faydalanmıştır.¹²² Tûsî'nin Mu'tezile'den etkilenmesi, fıkıh alanıyla sınırlı kalmamıştır. O, Şerîf Murtazâ'nın yaptığı gibi kelâm alanında dönemin yaygın akımı olan Behşemiyye'yi izlemiştir. Ancak onun ne zamana kadar Behşemî görüşlere bağlı kaldığı belirsizdir. Zira kelâma dâir -özellikle ömrünün sonlarına doğru yazdığı- çok sayıda eseri günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte Tûsî'den sonraki döneme ait bazı İmâmiyye eserlerinde onun Behşemî görüşlerden vazgeçtiğini ifşa eden birkaç işâret vardır. Örneğin Ebû Abdullah Hüseyin b. Ebû Kâsım el-Avdî (ö. 8./14. asrın ortaları), Tûsî'nin *Riyâdatu'l-'ukûl*'da ma'dûmun sâbit ve

¹¹⁹ Abdülhüseyn Hillî, “Tercümetü'r-Radî”, *Hakâiku't-te'vîl*, 77.

¹²⁰ Muhammed Muhsin Tahrânî, “Hayâtu'ş-Şeyh et-Tûsî”, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 2.

¹²¹ Mazlum Uyar, *Şî' Ulemanın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 44.

¹²² Abdullah Kahraman, “Tûsî, Ebû Cafer (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/436.

mevcut olduğu şeklindeki Behşemî görüşü inkâr ettiğini bildirmiştir. Tûsî'nin bu hususta Ebu'l-Hüseyn Basrî'den etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹²³ Tûsî'nin günümüze ulaşan eserlerinde de Behşemî görüşlerden vazgeçtiğine dâir birkaç işaret vardır. Bu işaretlerden biri, Tûsî'nin sarfe teorisi hakkındaki şu değerlendirmesidir:

Bana göre Kur'ân'ın i'câzına ilişkin ileri sürülen görüşlerden en güçlüsü, onun özel bir nazma sahip yüksek fesâhati dolayısıyla olağanüstü olduğudur. Tek başına fesâhat, ya da tek başına nazım, ya da sarfe onun i'câzını açıklayamaz. Her ne kadar *Şerhü'l-Cümel'* de (*Temhîdü'l-usûl'* da) Murtazâ'nın izinden giderek sarfe görüşünü desteklemiş olsam da böyle düşünüyorum. Çünkü orada Murtazâ'nın kitabını şerh etme sadedinde olduğum için görüşüne muhâlefet etmem uygun düşmezdi.¹²⁴

Anlaşıldığı kadarıyla Tûsî, Kur'ân'ın i'câzı konusunda hem nazmı hem fesahati esas almıştır. Böylelikle Ebû Hâşim Cübbâî ve Kadı Abdulcabbâr'a karşı çıkmıştır. Zira onlar i'câzı açıklarken nazmı görmezden gelip yalnızca olağanüstü fesahati esas almışlardır.¹²⁵

Allâme Hillî'nin Tûsî hakkında, “Önce vaîdi benimsemişti, fakat sonra bu görüşten vazgeçti.” demesi¹²⁶ dikkat çekicidir. Çağdaş İmâmiyye âlimlerinden Muhammed Muhsin Tahrânî, savunmacı bir tavır takınarak Tûsî gibi büyük bir merciin Şîa imamlarından gelen ahbârla çelişen vaîd prensibini benimsemiş olmasını imkânsız görmüştür. Ona göre bu iddia Tûsî'nin muhâlifleri tarafından uydurulmuş, Hillî de bunu onlardan olduğu gibi almıştır.¹²⁷ Kanaatimizce Tahrânî'nin ileri sürdüğü görüş ikna edici değildir. Zira Şerîf Radî gibi bazı İmâmiyye âlimlerinin vaîd esasını benimsedikleri bilinmektedir. Tûsî'nin onlardan biri olmasını engelleyecek bir durum yoktur. Hatta Tûsî'nin zamanla Behşemî görüşlerden vazgeçtiği hatırlanırsa, önce vaîdi benimseyip sonra bu görüşten vazgeçmesinin kuvvetle muhtemel olduğu söylenebilir.

¹²³ Ansârî – Schmidtke, “et-Telakki'ş-Şî'î li'l-İ'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye”, 377-378.

¹²⁴ Muhammed b. Hasan Tûsî, *el-İktisâd fî mâ yecibu 'ala'l-'ibâd*, thk. Muhammed Kâzım Musevî (Kum: Delîl Mâ, 1430/2009), 331-332.

¹²⁵ Kadı Abdulcabbâr, *el-Muğnî*, 16/197, 226, 318.

¹²⁶ Hasan b. Yusuf b. el-Mutahhar Hillî, *Hulâsatu'l-akvâl fî ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Cevâd Kayyûmî (Kum: Müessesetü Neşri'l-Fekâha, 1431/2009), 250.

¹²⁷ Tahrânî, “Hayâtu'ş-Şeyh et-Tûsî”, 127.

Sonuç olarak Tûsî; imamet, şefâat, vaîd, icaz gibi konularda Mu‘tezile’ye muhâlefet etse de rüyet,¹²⁸ Kur’ân’ın mahlûk oluşu,¹²⁹ lütuf,¹³⁰ aslah,¹³¹ ilâhî irâdenin bir mahalde bulunmayıp muhdes olması¹³² gibi kelâmî konularda onlara uymuştur. Böylece Mu‘tezile’den en çok etkilenen İmâmiyye âlimleri arasında yer almıştır.

5. İmâmiyye-Mu‘tezile İlişkisinin Fikrî Çerçevesi

İmâmiyye ile Mu‘tezile arasındaki fikrî ilişki, iki ekol arasındaki benzer ve farklı görüşler üzerinden tespit edilebilir. Ancak bu yapılırken İmâmiyye’deki Usûliyye-Ahbâriyye ve Mu‘tezile’deki Basra-Bağdat ayrışmaları mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Usûliyye, aklın dindeki yeri, rüyetullâh, marifetullâh, hüsün-kubuh, lütuf, aslah, elem-ivaz, hidâyet-dalâlet konularında önemli ölçüde; halku’l-Kur’ân, kader ve kazâ, nübüvvet, el-emr bi’l-ma‘rûf ve’n-nehî ‘ani’l-münker konularında ise kısmen Mu‘tezile’den etkilenmiştir. Ahbâriyye üzerindeki Mu‘tezilî etki ise rüyetullâh ve kısmî ölçüde ilâhî sıfatlar ve halku’l-Kur’ân konularıyla sınırlı kalmıştır. İmâmiyye’yi Mu‘tezile’den ayıran temel konular imamet, bedâ, rec‘at, takiyye; Mu‘tezile’yi İmâmiyye’den ayıran temel konular ise el-menzile beyne’l-menziletayn, va‘d-va‘îd, el-emr bi’l-ma‘rûf ve’n-nehî ‘ani’l-münker konuları olmuştur.¹³³

İmâmiyye âlimleri, Mu‘tezile ile benzeşen görüşlerinin varlığını iki farklı şekilde açıklamışlardır. Bunlardan birincisi, Mu‘tezile’nin Şîa imamlarının görüşlerini tebennî etmiş olmasıdır. Muhtemelen ilk olarak Şeyh Müfîd tarafından dile getirilen bu açıklamaya Necmüddîn Mahmud Neyrîzî (ö. 933/1526 senesinden sonra) *Tecrîdü’l-İ’tikâd*’a yazdığı *Tahrîru Tegrîdi’l-İ’tikâd* adlı şerhte vurgu yapmıştır.¹³⁴ İkinci açıklama ise, iki ekolün metodolojisinin felsefeye itimat etmiş olmasıdır. Buna göre iki ekolün

¹²⁸ Tûsî, *el-İktisâd*, 93-96.

¹²⁹ Tûsî, bu konuda İbn Bâbeveyh ve Murtazâ’ya uyararak Kur’ân’ın “mahlûk” olarak vasfedilmemesini, bu kelimenin “uydurulmuş” anlamına da gelmesine bağlar. bk. Tûsî, *el-İktisâd*, 82-83.

¹³⁰ Tûsî, *el-İktisâd*, 152-161.

¹³¹ Tûsî, *el-İktisâd*, 162-163.

¹³² Tûsî, *el-İktisâd*, 80-81.

¹³³ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu‘tezile İlişkisi*, 186-239.

¹³⁴ Rızâ Pürcevâdî – Sabine Schmidtke, “el-Mezhebu’s-Şî‘î el-İsnâ‘aşerî”, çev. Usame Şefî‘ Seyyid, *el-Mercî‘ fî târîhi ‘ilmi’l-kelâm*, ed. Sabine Schmidtke (Beyrut: Merkezü Nemâ li’l-Buhûs ve’d-Dirâsât, 1440/2018), 779.

benzerlik göstermesi, birinin diğere ait görüşleri intihal ettiği anlamına gelmez. Zira gerçek felsefe ister masum imamların ister hakikî filozofların dillerinden çıksın, evrensel hakikati ifade eder.¹³⁵ Abdurrezâk Lâhîcî (ö. 1072/1661) gibi felsefeye meyilli âlimler tarafından dile getirilen bu açıklamanın, filozoflar arasında mevcut olan derin fikir ayrılıkları nedeniyle tutarlı olmadığını düşünüyoruz.

İmâmiyye-Mu'tezile ilişkisi, büyük oranda mezhepsel taassuba kurban edilmiş bir konudur. İmâmiyye dışından yazarlar ister doğulu ister batılı olsunlar, Usûlî İmâmiyye üzerindeki Mu'tezilî etkiyi olduğundan büyük ve derin göstermeye, üstelik tüm İmâmiyye'ye genellemeye çalışmışlardır. Örneğin Tritton, son dönem İsnâaşeriyyesi'nin Mu'tezilî görüşü benimsediğini iddia etmiş,¹³⁶ Cemâleddîn el-Kâsımî ise Irak, Hindistan, Şam ve İran Şiîlerini Mu'tezilî saymıştır.¹³⁷ Bu tarz genelleyici yargıların ilmî olmadığı açıktır. Buna mukabil, Usûlî İmâmîler öteden beri üzerlerindeki Mu'tezilî etkiyi itiraf etmeye yanaşmamışlardır. Hatta çağdaş İmâmî âlimlerden Hâşim Maruf el-Hasanî bu itiraftan kaçınmak için İmâmiyye'nin Eşariyye ile ittifak ettiği noktaların Mu'tezile ile ittifak ettiklerinden daha fazla olduğunu savunmuş, İmâmiyye'yi Mu'tezile'den en uzak fırka olarak tasvir etmiştir.¹³⁸ Şüphesiz bu savunmacı yaklaşım da ilmî olmaktan uzaktır. Kanaatimizce her iki taraf da meseleyi ifrat ile tefritten uzak bir şekilde, objektif bir bakışla ele almadığı için yanlış değerlendirmeler yapmaktan kurtulamamıştır.

Sonuç

Büveyhîler dönemi, İmâmiyye-Mu'tezile ilişkisinin en olumlu seyrettiği zaman dilimi olmuştur. Bu dönemde Usûlî İmâmiyye üzerindeki Mu'tezilî etki zirveye ulaşmış ve kalıcı bir hal almıştır. Bunda rasyonel düşüncenin revaç bulması, sosyo-politik ve sosyo-kültürel şartlar, Mu'tezile kökenli İmâmî âlimlerin etkisi ve Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet tarafından dışlanması etkili olmuştur. Ancak İmâmiyye'nin diğer kolu olan

¹³⁵ Pûrcevâdî – Schmidtke, “el-Mezhebu's-Şi'î el-İsnâ'aşerî”, 783.

¹³⁶ A. S. Tritton, *İslam Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 38.

¹³⁷ Cemâleddîn Kâsımî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1399/1979), 56.

¹³⁸ Hâşim Ma'rûf Hasanî, *eş-Şi'a beyne'l-Eşâ'ira ve'l-Mu'tezile* (Beyrut: Dârü'l-Melâk, 2001), 241-242.

Ahbâriyye, Mu'tezilî fikirlerden çok az etkilenmiştir. Mu'tezile üzerindeki İmâmiyye etkisi ise imamet bahsinin bir alt başlığı olan tafdil meselesiyle sınırlı kalmıştır.

Büveyhîler döneminde İmâmiyye'ye meyleden Mu'tezilîler, İmâmiyye'ye etki eden Mu'tezilîler ve Mu'tezile'den etkilenen İmâmîlere çokça rastlanmıştır. Ancak birbirlerinden etkilenen İmâmîlerin ve Mu'tezilîlerin mezheplerini bırakıp karşı mezhebe geçiş yaptıklarını söylemek isabetli değildir. Bunun yerine, onların kendi mezheplerinin esaslarına bağlı kalmakla birlikte karşı mezhebin bazı fikirlerini benimsediklerini söylemek daha doğrudur.

Mu'tezile'nin Büveyhîler döneminde Usûlî İmâmiyye üzerinde icra ettiği tesire bakarak İmâmiyye'nin kendine has kelâmî görüşleri olmadığı ya da Mu'tezile'nin mirasçısı olduğu gibi abartılı ve genelleyici hükümlere varmak son derece yanlıştır. Zira Usûliyye her ne kadar geniş ölçüde Mu'tezilî etkiye maruz kalmış olsa da İmâmiyye'ye özgü imamet, bedâ, rec'at, takiyye gibi öğretilerden vazgeçmemiş, hatta bunları akîl yöntemlerle ispatlamaya çalışmıştır. Bu açıdan bakıldığında Usûliyye'nin İmâmî düşünceye yaptığı katkıları yadsımak mümkün değildir. Bununla birlikte Usûliyye'nin geleneksel İmâmiyye öğretisini temsil ettiğini söyleyebilmek zordur. Çünkü Usûliyye, Mu'tezile'nin etkisi sonucunda bu öğretilerle zaman zaman ters düşmüştür. Kanaatimizce geleneksel İmâmiyye öğretilerine vâkıf olmak için İmam Ca'fer es-Sâdık'ın görüşlerinin ilmî yöntemlerle aydınlatılması icap etmektedir.

Kaynakça

- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2008.
- Akoğlu, Muharrem. "Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine". *Bilimname* 7/17 (Aralık 2009), 123-138.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Âmilî, Muhsin Emîn. *A'yânu's-Şî'a*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü't-Ta'âruf, 1403/1983.
- Ansârî, Hasan – Schmidtke, Sabine. "et-Telakkî's-Şî'î li'l-Î'tizâl lede'l-İsney'aşeriyye". çev. Usâme Şefî' Seyyid. *el-Merci' fi târihi 'ilmi'l-keîâm*. ed. Sabine Schmidtke. Beyrut: Merkezü Nemâ li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 1439/2018.
- Arslan, Hulusi. *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif el-Murtaza Örneği)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid. *Kitâbü'l-Mehâsin*. thk. Mehdî Recâî. 2 Cilt. Kum: el-Mecma'u'l-Âlemî li Ehlibeyt, 1413/1993.
- Bulut, Halil İbrahim. *Şia'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid*. Ankara: Araştırma Yayıncılık, 2013.
- Cahen, Claude. *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. çev. Esat Nermi Erendor. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Osmâniyye*. thk. Abdüsselam Harun. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1411/1991.
- Cârullah, Zühdî Hasan. *el-Mu'tezile*. Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1394/1974.
- Emînî, Abdülhüseyn Ahmed. *el-Gadîr fi'l-kitâb ve's-sünne ve'l-edeb*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1403/1983.
- Eşarî, Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*. thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1411/1990.
- Gölcük, Şerafettin. "Ebû Abdullah el-Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*. İzmir: Tibyan Yayınları, 1999.
- Güner, Ahmet. "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 18/12 (Haziran 1999), 47-72.

- Hamevî, Yâkût. *Mu‘cemü’l-üdebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Garb el-İslâmî, 1413/1993.
- Harrânî, Hasan b. Ali b. Şu‘be. *Tuhefü’l-‘ukûl*. nşr. Hüseyin A‘lamî. Beyrut: Müessesetü’l-A‘lamî, 7. Basım, 1423/2002.
- Hasanî, Hâşim Ma‘rûf. *eş-Şî‘a beyne’l-Eşâ‘ira ve’l-Mu‘tezile*. Beyrut: Dârü’l-Melâk, 2001.
- Hayyât, Abdurrahîm b. Muhammed. *el-İntisâr ve’r-redd ‘alâ İbni’r-Râvendî el-mülhid*. b.y.: y.y., ts.
- Hillî, Hasan b. Yusuf b. Mutahhar. *Hulâsatu’l-akvâl fî ma‘rifeti’r-ricâl*. thk. Cevâd Kayyûmî. Kum: Müessesetü Neşri’l-Fekâha, 4. Basım, 1431/2009.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslâm’ın Serüveni*. çev. İzzet Akyol vd. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Ebü’l-Hadîd, Abdulhamîd b. Hibetullâh Medâinî. *Şerhu Nehci’l-Belâga*. nşr. Hüseyin A‘lamî. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-A‘lamî, 1415/1995.
- İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü’l-ümem*. thk. Ebu’l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü’l-Esîr, Ali b. Muhammed Şeybânî. *el-Kâmil fi’t-târih*. thk. Ebu’l-Fidâ Abdullah Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü’l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: Dârü’l-Muntazar, 1409/1988.
- İbnü’n-Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Beyrut: Dârü’l-Ma‘rife, 1408/1988.
- İlmî Heyet. *Mu‘cemu tabakâti’l-mütekellimîn*. ed. Cafer Subhânî. 5 Cilt. Kum: Müessesetü’l-İmâm es-Sâdık, 1424-1426/2002-2004.
- Ka‘bî, Ebü’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed. *el-Makâlât*. thk. Hüseyin Hansu vd. Amman: Dârü’l-Feth, 1439/2018.
- Kadı Abdulcabbâr, Ebu’l-Hasan b. Ahmed. *el-Muğnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-‘adl*. thk. İbrahim Medkûr vd. 16 Cilt. Kahire: y.y., 1380-1385/1962-1965.
- Kadı Abdulcabbâr, Ebu’l-Hasan b. Ahmed. *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vahbe, 1416/1996.
- Kahraman, Abdullah. “Tûsî, Ebû Cafer (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/435-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kahveci, Niyazi. “Şia ve Mu‘tezile’nin Reddiye Literatürü Üzerine Çalışma”. *Dinî Araştırmalar Dergisi* 8/23 (Aralık 2005), 69-92.
- Kartaloğlu, Habib. “Şii-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülâhazalar”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (Haziran 2016), 75-90.

- Kâsımî, Cemâleddîn. *Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1399/1979.
- Keşşî, Muhammed b. Ömer. *İhtiyâru ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Cevâd Kayyûmî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1427/2006.
- Kraemer, Joel L. *Humanism in the Renaissance of Islam*. Leiden: Brill Publishers, 1992.
- Kummî, Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh. *'Uyûnu ahbâri'r-Rızâ*. 2 Cilt. Kum: İntişârâtü's-Şerîf er-Radî, 1399/1978.
- Kummî, Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh. *et-Tevhîd*. thk. Hâşim Hüseyinî Tahrânî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 10. Basım, 1430/2008.
- Küleynî, Muhammed b. Yakub. *Usûlu'l-kâfi*. çev. Vahdettin İnce. 2 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Hikem, 1429/2008.
- Madelung, Wilferd. "Imamism and Mu'tazilite Theology". *Le Shiisme Imâmite* (1970), 13-30.
- Mâzenderânî, Muhammed b. Şehrâşûb. *Menâkıbu Âli Ebî Tâlib*. Kum: y.y., 1379/1960.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Merzübânî, Muhammed b. İmrân. *Ahbâru's-Seyyid el-Himyerî*. thk. Muhammed Hâdî Emînî. Necef: el-Matba'atu'l-Haydariyye, 1385/1965.
- Merzübânî, Muhammed b. İmrân. *Ahbâru şu'arâi's-Şi'a*. thk. Muhammed Hâdî Emînî. Beyrut: Şeriketü'l-Kütübî li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 1413/1993.
- Muezzi, Muhammed Ali Emir. "Bevâdiru'l-Kelâmi's-Şi'î". çev. Usâme Şefî' Seyyid. *el-Merci' fi târihi 'ilmi'l-keâm*. ed. Sabine Schmidtke. 171-186. Beyrut: Merkezü Nemâ li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 1440/2018.
- Müderrişî, Hüseyin. *Tetavvuru'l-mebâni'l-fikriyye li't-teşeyyu' fi'l-kurûni's-selâseti'l-ûlâ*. çev. Fahri Meşkûr. Beyrut: 1436/2015.
- Nâşî Ekber, Abdullâh b. Muhammed. *Mesâilü'l-imâme*. thk. Josef van Ess. Beyrut: y.y., 1391/1971.
- Necâşî, Ahmed b. Ali. *Ricâlü'n-Necâşî*. thk. Musa ez-Zencânî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 6. Basım, 1418/1998.
- Öz, Mustafa. "Usûliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Pûrcevâdî, Rızâ – Schmidtke, Sabine. "el-Mezhebu's-Şi'î el-İsnâ'aşerî". çev. Usâme Şefî' Seyyid. *el-Merci' fi târihi 'ilmi'l-keâm*. ed. Sabine Schmidtke. 765-790. Beyrut: Merkezü Nemâ li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 1440/2018.
- Rummânî, Ali b. İsa. *el-Câmi' li 'ilmi'l-Kur'ân*. thk. Hıdır Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431/2009.

- Sâhib b. Abbâd, Ebu'l-Kâsım İsmail. *Dîvânu's-Sâhib İbn 'Abbâd*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 1422/2001.
- Sonay, Ahmet. *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. nşr. Hüseyin A'lamî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 1427/2006.
- Şensoy, Sedat. "Rummânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Şerîf Radî, Muhammed b. Hüseyin Müsevî. *Talhîsu'l-beyân fî mecâzâtî'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Mişkât. Tahran: Matba'atu Meclisi'ş-Şûrâ, 1372/1953.
- Şerîf Radî, Muhammed b. Hüseyin Müsevî. *Hakâiku't-te'vîl fî müteşâbihî't-tenzîl*. thk. Muhammed er-Rızâ Âl Kâşifülgîtâ. Beyrut: Dârü'l-Advâ', 1406/1986.
- Şerîf Radî, Muhammed b. Hüseyin Müsevî. *Dîvânu'ş-Şerîf er-Radî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1414/1994.
- Şerîf Radî, Muhammed b. Hüseyin Müsevî. *el-Mecâzât en-nebeviyye*. tsh. Mehdî Hûsemend. Kum: Dârü'l-Hadîs, 1422/2000.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân 'Ukberî. *Evâilü'l-makâlât fî'l-mezâhibi'l-muhtârât*. thk. İbrahim Ensârî. Kum: Matba'atü Mehr, 1413/1992.
- Şeyh Müfid, Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân 'Ukberî. "el-Hikâyât fî muhâlefâtî'l-Mu'tezile mine'l-'Adliyye ve'l-fark beynehum ve beyne'ş-Şî'ati'l-İmâmiyye". *en-Nüketü'l-i'tikâdiyye*. thk. Muhammed Rızâ Hüseyinî Celâlî. Kum: Dârü'l-Müfid, 1431/2009.
- Tahrânî, Muhammed Muhsin. *Tabakâtu a'lâmi'ş-Şî'a*. 17 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1430/2009.
- Tritton, A. S. *İslam Kelâmı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan. *el-İktisâd fî mâ yecibu 'ala'l-'ibâd*. thk. Muhammed Kâzım Musevî. Kum: Delîl Mâ, 1430/2009.
- Uyar, Mazlum. "Gaybet Sonrası Şîf Kelâmının Teşekkülü ve Mu'tezile". *İslâmiyât* 3/3 (Temmuz-Eylül 1999), 153-170.
- Uyar, Mazlum. *Ahbârîlik: İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri*. İstanbul: Ayışığı Yayınevi, 2000.
- Uyar, Mazlum. *Şîf Ulemanın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.
- Yazıcı, Hüseyin. "Merzûbânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/256-257. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yurdagür, Metin. “Ahbâriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl*. nşr. Ali Muhammed Bicâvî. 4 Cilt. Kahire: y.y., 1382/1963.